

Chersonese which supported independence of Feodosia had lost the access to the East-Crimean commodity grains. That circumstance had, to a certain degree, to promote creation of the Chersonese own agricultural base. Formation of the Chersonese agricultural neighbourhood was completed in the mid-fourth cent. B. C. by armed capture of the North-Western Crimea which formerly had belonged to Olbia.

Одержано 30.05.90

ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» XI—XIII СТ.

О. П. Толчко

Історикам Київської Русі добре відомий «триумвірат» синів Ярослава Мудрого, політична комбінація, яка надовго визначила долю держави у XI—XII ст. Поліцентризм влади мав відповідати трійстості «Руської землі», панівного ядра Давньоруської держави. У статті наводяться свідчення давньої традиції подібних структур у Східній Європі. Зроблено спробу пояснити феномен «Руської землі» на основі трифункціональної теорії, висунутої Ж. Дюмезілем.

1054 р. Ярослав Мудрий у своїй духівниці заповів Київ, Чернігів та Переяслав трьом старшим синам — Ізяславу, Святославу і Всеволоду. Окрім них спадок отримали й два менших сини: Ігор — Володимир, Вячеслав — Смоленськ¹. Засадою, що мусила єднати князів, за батьківською думкою, мала бути «братерська любов» за умови старійшинства одного з них — Ізяслава. Та дивним чином «любов і згода» відтоді обмежилися лише трьома старшими синами Ярослава, що утворили своєрідну політичну комбінацію, яка отримала в науці назву «триумвірату»² або, за літописною термінологією, — «триє». Саме цей триумвірат Ізяслава, Святослава та Всеволода надалі фактично й правив державою, абсолютно не оглядаючись на думку менших братів, а стосунки всередині трійки — злагода чи розбрат — надовго визначили перипетії політичного розвитку Русі XI ст. Політичну гегемонію трьох старших Ярославичів А. Н. Насонов слушно пояснював таким чином: «Розгадку самого триумвірату знайдемо, коли звернемо увагу на те, що ці три князі являли собою сукупно «Руську землю» з її трьома центрами: Києвом, Черніговом і Переяславом. У цих фактах, у цих останніх спробах зберегти цілісність «Руської землі» бачимо зайвий найміцніший доказ існування «Руської землі» як політично панівного ядра Київської держави до виділення з її складу Києва, Чернігова й Переяслава»³.

Пильна увага, присвячена дослідниками феномену «Руської землі» в історії Київської держави, визначенню її територіальних меж, хронологічних реперів та значенню в суспільній думці давньоруського часу, звільняють нас від неохідності детально розглядати ці питання⁴. Важливо, однак, відзначити, що, всупереч усталеній в історіографії думці «Руська земля» XI ст. не була лише спогадами про давнє минуле, а існувала як історична й політична реальність, що досить відчутно

¹ *Повесть временных лет.* — М.: Л., 1950. — Т. 1. — С. 108.

² *Термін «триумвірат»* увів до наукового обігу, щоправда, посилаючись на прецедент О. Е. Преснякова, Б. Д. Греков (Київська Русь. — К., 1949).

³ *Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства (Историко-географические очерки).* — М., 1951. — С. 32.

⁴ *Маємо на увазі праці Б. О. Рибаківа, А. Н. Насонова, М. Ф. Котляра, А. І. Рогова та ін. Осібно стоїть вкрай незграбна й безпорадна спроба пояснити феномен «Руської землі» процесами роздроблення. Петрухин В. Я. К проблеме формирования «Русской земли» в Среднем Поднепровье // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. — М., 1989. — С. 26—30.*

впливала на міжкнязівські взаємини Рюрикового дому. Згадаймо, що й на Любецькому князівському з'їзді 1097 р. «отчинний» статус закріплювався саме за складовими частинами «Руської землі» — Києвом, Черніговом та Переяславом; політичну зверхність у державі отримали князі, що опосіли володіння саме всередині «Руської землі», відсунувши на задній план інших родичів. Навіть у той час, коли про «Руську землю» можна говорити як про факт суспільної думки, а не політичної реальності, тобто середину, а то й кінець XII ст., і тоді цей «фантом» змушував сучасників розглядати стосунки Наддніпрянщини з іншими землями Русі на зразок опозиції — метрополія — колонії.

Таке тривале побутування феномену «Руської землі», навіть за межами її актуальності, може пояснюватися лише одним: впродовж століть Руська земля була тим найдавнішим ядром, навколо якого й збиралися усі інші землі Київської держави, а для найдавнішого періоду, власне, це й була уся держава. Опозиція Руської землі у вузькому й широкому значенні — це типологічно те саме протиставлення «Внутрішньої» й «Зовнішньої» Русі Костянтином Багрянородним у X ст.⁵

Однак, в науці досі непоясненим залишається той факт, що попри певну єдність й незаперечну цілісність Руської землі, відчутну навіть сучасним дослідникам, у її структурі прослідковується виразний поліцентризм, точніше — троїстість. Київ, Чернігів та Переяслав виступають у писемних джерелах як історичні, політичні тощо осередки Руської землі. Це становище залишалось актуальним і у XII ст., на час Любецького з'їзду, й на час Ярославового заповіту 1054 р.

З часу виходу праці А. Н. Насонова утвердилася думка, що початок розколу єдиної «Руської землі», власне, й поклав цей заповіт, вперше роз'єднавши єдине політичне тіло на три уділи Ярославичів, чим і започаткувалася троїстість «Руської землі»⁶. Для такого твердження, на перший погляд, є підстави: єдиний прецедент розподілу Руської землі між князями — це розділення її навпіл (Київ — Чернігів) між Ярославом та його братом Мстиславом Володимировичем Лютим згідно Городецької угоди 1026 р.⁷ Вагомість цього аргументу підвищується тим, що «розпад» Руської землі на дві частини мав тимчасовий характер: скасований 1036 р. після смерті Мстислава, що не залишив нащадків⁸. Більш ранні династичні поділи Рюриковичів не знають князівського столу (або столів) в Руській землі, відмінного від київського.

І все ж бути вирішальними, на нашу думку, такі аргументи не в змозі. Поліцентризм Руської землі — явище значно ранішого часу ніж середина XI ст. Нагадаємо, що у договорі Олега з Візантією 907 р., який можна вважати цілком автентичним документом, за вірогідним припущенням О. О. Шахматова, читалися три міста — Київ, Чернігів і Переяслав, — які мали право на одержання грецької данини. Назви інших додано пізнішим переписувачем й редактором. Прибульці з цих трьох міст, названих «руськими градами», мали право, згідно того самого договору, й на місячне утримання в Константинополі⁹. Лише ці три міста згадані й в договорі Ігоря з Візантією 944 р.¹⁰

Не можна також скидати з рахунків і поширену у арабо-персидській традиції IX—X ст. (ал-Балхі, ал-Істрхі, ібн Хаукаль) концепцію

⁵ Це так, наскільки б суперечливою не поставала в літературі локалізація цих двох «Росій». Voloviev A. A. АЕΕΥ ΡΩΣΙΧ // Byzantion.— Т. XIII.— Р. 227—35; Приселков М. Д. Киевское государство второй пол. X в. по византийским источникам // Учен. зап. ЛГУ (Сер. ист. наук).— 1941.— Вып. 8.— С. 233—235; Петрухин В. Я., Шелов-Коведяев Ф. В. К методике исторической географии. «Внешняя Россия» Константина Багрянородного и античная географическая традиция // ВВ.— 1988.— Т. 50.— С. 184—190; Pritsak O. Where was Constantine's Inner Rus' // Harvard Ukrainian Studies.— 1983.— V. VII.— С. 555—567.

⁶ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 32—42.

⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 100.

⁸ Там же.— С. 101.

⁹ Там же.— С. 24, 25.

¹⁰ Там же.— С. 36.

трьох груп (трьох міст) русів¹¹, які вочевидь мусять локалізуватися в компактній зоні Середньої Наддніпрянщини, всупереч настійним спробам дослідників накласти ці три центри на карту майбутньої Русі XI—XIII ст. Показово, що деякі пізніші східні джерела, але базовані на традиції IX—X ст., наводять дещо відмінний від звичного список «трьох груп»: Куйаве, Чернік, Хород Серз (рукопис 1702 р., складений Ібн Тагіром на основі книги ал-Балхі «Карта кліматів»); або ж: Кіава, Чернік, Серук (географ XII ст. Ахмед ат-Тусі, що переказав книгу ібн Фадлана «Рісале») ¹².

Як би не ставитися до джерелознавчої надійності цієї східної традиції, що, як і інші повідомлення арабів, вирізняється, м'яко кажучи, певною специфікою, а також до численних вчених спроб прив'язати міфічні назви «трьох міст-груп» й анекдоти про їх мешканців до цілком конкретних міст Русі, все ж доводиться зважити на глибоке історичне коріння цієї концепції троїстої Русі. Показово, що східні географи, втім як і всі сучасні джерела, наприклад Костянтин Багрянородний, у цілковитій відповідності до давньоруської ментальності, протиставляють Русь іншим слов'янам Східної Європи, що начебто вказує місце народження ідеї троїстої структури русів — Подніпров'я.

Однак в історичному бутті Наддніпрянщини останніх століть I тис. н. е. ніщо не вказує на причини, що призвели до поділу Руської землі на три структурні одиниці. Нічого певного, крім довірливих припущень, не можна твердити про давні традиції племінних князів з їх особливими, відмінними від київської, династіями у Чернігові та Переяславі у IX—X ст. (єдиною, і до того ж туманною, згадкою є вислів з договору 907 р. про те, що у Києві, Чернігові та Переяславі «сидять великі князі, під Ольгом суці»¹³). Так само не зумовлений такий розподіл і різницею «етнографічних підкладів», або іншими словами, трьома яскраво вираженими культурно-етнографічними зонами, що тяжили б до трьох центрів Русі й пояснювали цю структуру. Коли Дніпро може слугувати за певний етнічний рубіж (умовно між полянами-руссю та сіверянами), то на Лівобережжі такого кордону простежити не можна. Лівий берег Дніпра, включаючи майбутні Черніговську та Переяславську землі, у VIII — першій половині XI ст. являв собою досить монолітний масив роменської культури, що цілком впевнено атрибується як сіверянська, і не виявляє якихось серйозних локальних варіантів¹⁴. Аналогічна карта етнографії Середнього Подніпров'я з'ясується й шляхом аналізу писемних джерел.

Гадаємо, що світло на проблему трискладової структури Руської землі може пролити один з мотивів східнослов'янських колядок, що (за умови правильного тлумачення) допоможе зрозуміти характерну для первісної свідомості концепцію космологічного принципу структурування державної будови.

1965 р. в с. Дзяражичі Лоївського району Гомельської області була записана така колядка:

А в пана Івана розумна жона,
Бог йому дав розумну жону
в його дому!
Розумна жона сіноньки мела,
Сіноньки мела — грошки знайшла.

¹¹ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. и др. Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 411—415.

¹² Боровский Я. Е. Восточные источники о трех группах русов. Артания и Анты // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 41, 42.

¹³ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 24. Зауважимо, що джерельна надійність владарської термінології русько-візантійських договорів серйозно підважена. Poppe A. O tytule wielkoksiążęcy na Rusi // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1984. — Т. LXXV. — Zesz. 3. — S. 426—428.

¹⁴ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 129—135; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К., 1987. — С. 107, 108.

Ой закупила та й три городи:
 Ой перший город — славний наш Київ,
 А другий город — славний Чернігів,
 А третій город — славний наш Лоїв.
 Шо Київ славен — та все церквами,
 Чернігів славен — все козаками,
 А Лоїв славен — торгом-купцями.
 Ходити в Київ — богу молитись,
 А в Чернігів — воюватися,
 Ой а в Лоїв — торгуватися¹⁵.

Зайве, очевидно, нагадувати, що східнослов'янська обрядова поезія є реліктом традиційного світосприйняття язичницького суспільства, і, хоча у деформованому й спотвореному вигляді, донесла до нас уламки міфології, обрядовості, ментальних структур досить архаїчного часу. Взята в сукупності, ця поезія здатна окреслити космологічну ментальність дохристиянської Русі.

У наведеній білоруській колядці привертає увагу «давньоруська топографія»¹⁶: з трьох названих міст — два є центрами історичної Руської землі, назва ж третього — Лоїв — пояснюється місцем запису і, можливо, варіювалася залежно від місцевості. З іншого боку, Гомель, поблизу якого здійснено запис, у давньоруський час належав чернігівській землі як складова частина домену Ольговичів.

Власне, саме збереженням давньоруських реалій наведена колядка й унікальна, хоча в цьому немає нічого дивного: відомо, що українські колядки пам'ятають навіть про облогу Володимиром Святим Корсуня¹⁷. В усьому іншому вона розвиває поширений мотив трьох міст, трьох сіл (№ 54—56, 263—267 за нумерацією видання М. Москаленка).

Аналогічною наведеної білоруській є українська колядка, записана 1928 р. на Чернігівщині, у якій також збереглися залишки первісної давньоруської номенклатури, щоправда, у досить «українізований» формі:

Чи дома, дома, панич Андрійко?
 Соколе, соколе ясний,
 Паничу красний,
 Андрійко!
 Немає дома, десь у короля,
 Десь у короля, да й за писаря,
 Та й записує три городочки:
 Перший городок — славен Києвок,
 Другий городок — славен Ніженок,
 Третій городок — славен Козелець.
 Славен Києвок да все панами,
 Славен Ніженок да все крамами,
 Славен Козелець да все купцями¹⁸.

Паралеллю до мотиву трьох міст, трьох сіл у східнослов'янській обрядовій поезії є епізод з билини «Микула і Вольга», де князь Володимир «жалує» Вольгу трьома містами¹⁹, що має вказувати на актуальність цього сюжету ще у давньоруські часи.

Знаменно, що у фольклорі кожному з трійки міст і сіл, байдуже названі вони, як у наведених колядках, чи безіменні, приписується різна атрибутика. Це або градація «старії люде — парубочки — дівочки», або «кравчики — шевчики — крамарі», або «пани — купці — мужики» тощо²⁰. Конкретний набір атрибутів може довільно змінюватися, але зрозуміло, що буквально їх значення не відіграє ніякої ролі, важливо усвідомлення їх різниці. Тут маємо справу з характерною для індоєвропейської міфології трійстою моделлю побудови ідеального космічного й соціального порядку, у якій тріаді богів відповідає трійстість верти-

¹⁵ *Золотослов*. Поетичний космос Давньої Русі (Упор., перекл. та передмова М. Москаленка).— К., 1988.— С. 76, № 53.

¹⁶ *Золотослов*.— С. 27.

¹⁷ *Азбелев С. Н.* Историзм былин и специфика фольклора.— Л., 1982.— С. 234—241.

¹⁸ *Золотослов*.— С. 171, № 265.

¹⁹ *Там же*.— С. 27.

²⁰ *Там же*.— С. 76, 172, 171, 75; № 55, 276, 266, 54 та ін.

кальної стратифікації суспільства (жерці — воїни — трудівники) і простору (верх — середина — низ) ²¹.

Як відомо, у традиційних суспільствах громадський порядок мав підтримуватися якнайточнішим відтворенням на землі космічних структур, де світ людей повинен був віддзеркалювати світ богів. Східнослов'янські колядки про «три городи», де об'єднуються ідеї троїстої вертикальної будови суспільства з необхідністю троїстої просторової (горизонтальної) структури «світу людей», на нашу думку, дозволяють з'ясувати ідеологічне коріння феномену «трьох центрів» Руської землі.

Інститут «трицарювання» («троецарствия») був одним з фундаментальних установлень скіфського розуміння «правильної» організації держави. Ідеологічне обґрунтування цей інститут знайшов у відомому міфі (викладеному Геродотом) про трьох синів Таргітая — Ліпоксая, Арпоксая та Колаксая — де кожен з синів уособлював не тільки соціальну страту, а й окремий ярус вертикального членування світу. Крім того — й просторове розселення скіфів. Найповніше втілення ідея «трицарювання» одержала в переказі про розподіл країни між синами Колаксая ²². «В інституті трицарювання відтворено універсальну космічну структуру, імітація якої на рівні соціальних та політичних інститутів є, згідно архаїчних уявлень, неодмінною умовою благополуччя колективу, тобто скіфського народу й Скіфії як «соціально-політичного організму» ²³.

Ми не будемо доводити тезу про той значний вплив на ідеологію східних слов'ян, який справив скіфський світ. Зараз з'ясовуються навіть прямі включення скіфських уявлень про походження царської влади та її солярний характер до міфологічної системи слов'янства, передусім язичницької Русі ²⁴. Показово, що інститут «трицарювання» у скіфів пов'язаний саме з ідеєю солярного походження царської влади ²⁵. Запозичення останньої східними слов'янами, отже, може вказувати на прямий генетичний зв'язок фольклорного осмислення трискладової структури державного утворення й трьох центрів Руської землі від відповідних уявлень скіфської доби.

Не можна не згадати у цьому зв'язку переказ, а до обробки літописцем, ймовірно міф про походження Руської землі («Откуда есть пошла Руская земля») від трьох братів — Кия, Щека й Хорива, паралеллю до якого християнський книжник дотепно подає старозавітний мотив розподілу землі після Потопу поміж трьома Ноевими синами — Симом, Хамом та Яфетом ²⁶.

Цікаво, що ідея поєднання першопочатків Руської землі з заснуванням Києва (читай — центру, середини землі) «Кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть» в купі із вкладеною літописцем до уст князя Олега формулою «матір городів руських» (Київ) безумовно нав'язні відповідними формулами так званої «Голубинової книги», пам'ятки міфологічного змісту, що з'ясовує початки космічної та земної організації: «Который у нас город *городам мать* (курсив наш — О. Т.); и которая церква над церквами мать... Которая у нас

²¹ Попович М. В. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 83—87; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тыс. до н. э.— М., 1985.— С. 27, 28. Ця концепція, що одержала назву «трифункціональної теорії», була детально розроблена Ж. Дюмесілем на матеріалі давньоримської скандинавської, індоарійської, скіфо-осетинської міфології та епосу (див.: Дюмесиль Ж. Скифы и Нарты.— М., 1990.— С. 132—167) й останнім часом набуває все більшої популярності у вітчизняній науці.

²² Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии.— М., 1977.— С. 163, 164; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры...— С. 47, 216.

²³ Там же.

²⁴ Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. Скифы и славяне: мифологические представления // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 110—114.

²⁵ Раевский Д. С. Очерки идеологии...— С. 111, 112.

²⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 12, 13.

земля всем землям мать», а разом з тим «отчего цари зачадилися»²⁷. З «Голубиною книгою» перегукується й мотив наведеної колядки («Що Київ славен — та все церквами... // Ходити в Київ — богу молитись»).

Зрозуміло, Нестором не усвідомлювався міфологічний код запозиченого ним з усної традиції переказу, але не причина відмовляти в такому розумінні й народній свідомості. (Важливо пам'ятати, що будь-який міф про походження є одночасно й поясненням принципів побудови. Повторим, слідом за Е. М. Мелетинським та Д. С. Раєвським, що такий принцип міфологічного моделювання вкорінений у зведенні сутності речей до їх генезису; пояснити будову речі — те ж саме, що розповісти, як вона робилася; описати оточуючий світ — оповісти історію його першотворення²⁸.)

Немає сумніву, що саме так усвідомлювалась й «варязька легенда» про походження правлячої династії від трьох братів — Рюрика, Синеуса і Трувора — які поділили між собою землю й започаткували державу, яким би не було походження самої легенди: «заморським» чи місцевим новгородським. Кожна із складових частин майбутньої Київської держави — південна й північна — мала свій етіологічний міф, що виводив її першопочатки з «правильної» тріадної організації²⁹, а отже освячував і сучасне буття.

Не буде фантастичним, можливо, припущення, що троїстість центрів Руської землі могла усвідомлюватися й у категоріях звичної для євразійської традиції тріади кольорової символіки частин світу, у якій північ символізувалася чорним кольором, захід — білим, південь — червоним³⁰. Присутність такого типу явлень у слов'янській ментальності (щоправда, тут виразніше виступає двочленна структура з опозицією північ — чорне, південь — біле) засвідчена для досить раннього часу; пізніше це дало поштовх для формування таких назв, як Біла, Чорна, Червона Русь тощо³¹. Всередині Руської землі реконструюється принаймні протиставлення її півдня й півночі, «білих» полян та «чорних» сіверян, що на земному рівні, вірогідно, мало відповідати відомому із західнослов'янського матеріалу протистоянню білого й чорного богів — Білобога й Чорнобога.

Давно визначено, що етимології полян і сіверян, втім як і інших племен, як подає літописець, не заслуговують на довіру належачи до числа так званих народних³². Етнонім «сіверяни», що в історичні часи безумовно усвідомлювався як відповідник «півночі» (літописний «с'верь») виводиться нині з індоєвропейської основи із значенням «чор-

²⁷ *Собрание народных песен П. В. Киреевского. Записи Л. И. Якушкина.* — М., 1986. — Т. 2. (Памятники русского фольклора). — С. 12, № 5. Первісна назва «Голубиної книги» була, ймовірно, «Глибинна книга», тобто книга про «глибини», першопочатки. *Топоров В. Н.* К інтерпретації былини «Путешествие Вавилы со скорморохами»: міфологічне істоти і історическая подкладка // Балто-славянские исследования. 1983. — М., 1984. — С. 156. Найдавніші відомості про існування «Голубиної книги», збереженої у численних пізніх списках, походять з початку XIII ст.: св. Авраамія Смоленського (пом. 1221 р.) звинувачували у її «шануванні». Наші співставлення з текстом «Повісті временних літ», як гадаємо, відсуювають цю дату рівно на 100 років.

²⁸ *Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа. — М., 1976. — С. 172, 173; *Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры... — С. 23, 49.

²⁹ Важливо відзначити, що описуючи самоврядування новгородських словен до встановлення в них «трикняжжя», літописець слідом за переказом скаржитися на чвари й розбрат, на відсутність «порядку» («Земля наша велика и обильна, а нарядя в ней нѣтъ»). — ПВЛ. — Ч. 1. — С. 18. Завдання міфу (і ритуалу) — перетворення безладдя в порядок, «хаосу» — в «космос».

³⁰ *Иванов Вяч. Вс.* Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (к названию Белоруссии) // Балто-славянские исследования. 1980. — М., 1981. — С. 164—168, 176; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Методология и историография. — М., 1976. — С. 122.

³¹ *Soloviev A.* Wiess-, Schwartz- und Rotreussen. Versuch einer historisch-politischen Analyse // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1959. — Bd. 7/1 — S. 133.

³² *Хабургаев Г. А.* Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979.

ний» (пор.: осетинське — «saw», дав.-інд. «syāva», іранськ. «syava») ³³. Племінний центр сіверян Чернігів має досить прозору семантику. Отже, у топонімії землі сіверян маємо поєднання понять «чорного» й «півночі». Натомість для полян видається вірогідною етимологія від «половий, половой» — світло-жовтий, бляклий ³⁴, а разом з тим — білявий ³⁵. Не можна не згадати у цьому контексті й іншу, за літописцем, новішу назву полян — «Русь» з тотожним семантичним рядом — «русаявий, білявий», «світлий» тощо.

У балтійських слов'ян Білобог та Чорнобог протиставлялися як втілення доброго й лихого начал, що переносилося й на назви місцевостей, похідних від них ³⁶. Аналогією є протиставлення у літописі полян («обычай имуть кротокъ и тихъ» ³⁷) «звіриним» звичаям сіверян.

В західнослов'янському регіоні з Білобогом та Чорнобогом пов'язані назви узвиш, гір — «Wiely bôh», «Cornu bôh» ³⁸. Аналогічні назви гір (наприклад, Чорна гора) існують і в Східній Європі. На особливу увагу заслуговує опис Аль-Масуді трьох храмів слов'ян (що у арабській географічній парадигматиці мало, ймовірно, співвідноситися із «трьома групами» слов'ян). Один з цих храмів (а саме — другий) збудовано, згідно з аль-Масуді, на «Чорній горі» і в ньому стояв ідол Сатурна ³⁹. Поява цього бога у цілком фантастичному описі начиння храму пояснюється теоріями арабських астрологів, згідно яких Північ знаходилася в зоні впливу саме цієї планети; крім того Сатурну підвласне усе чорне, а також холод ⁴⁰.

Божество з аналогічною назвою (Чорногора), ймовірно, існувало й у східнослов'янському пантеоні, про що пише П. В. Киреевський у листі до Н. М. Язиково про сюжетіку зібраних ним так званих «духовних віршів»: «В стихах, мною собранных, упоминается о черногоре-птице, сидящей на херсонских вратах в словесном Кieve-граде» ⁴¹.

Повертаючись до гегемонії триумвірату Ярославичів, підготовленої концепцією тріадності «Руської землі» зазначимо, що аналогії такому порядку владарювати можна відшукати досить багато й у цілком історичні часи. Поділ держави між трьома нащадками — є досить звичайним навіть у Європейській історії, та важко визначити, які з аналогії будуть коректними. Маємо абсолютно ідентичний ярославовій ідеї так званий Тестамент польського князя Болеслава Кривоустого від 1138 р. Згідно цього документа Болеслав, що на момент смерті, подібно Ярославу, мав п'ятьох синів, розпорядився так: старший син Владислав, що мав бути за «принцепса» (аналогія «старійшого» на Русі) одержав столичний Краків з Малопольщею та Шльонськ, Мешко Старий — Великопольщу, Болеслав Кучерявий — Мазовію з Куявами. Два наймолодші сини Болеслава разом з матір'ю Саломією одержали другорядний Ленчицький уділ ⁴². Хоча такий розподіл міг бути спричинений неповно-

³³ *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.*— К., 1985.— С. 154.

³⁴ *Фасмер М.* *Этимологический словарь русского языка.*— М., 1987.— Т. 3.— С. 313.

³⁵ *Аналогічна етимологія д.-руськ. «половці», що є перекладом тюркської назви — «кумани», утвореної від основи «quba» — блідий, сивий, світло-жовтий, русаявий.* *Баскаков Н. А.* *Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве».*— М., 1985.— С. 65, 66, 123, 127; *Скржинская Е. Ч. Половцы.* *Опыт исторического истолкования этникона // ВВ.*— 1986.— Т. 46.— С. 266, 267.

³⁶ *Иванов Вяч. Вс.* *Указ. соч.*— С. 176.

³⁷ *ПВЛ.*— Ч. 1.

³⁸ *Иванов Вяч. Вс.* *Указ. соч.*— С. 176, 177.

³⁹ *Ковалевский А. П.* *Аль-Масуди о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений.*— М., 1973.— С. 80.

⁴⁰ *Там же.*— С. 83; *Пор. укр. «сівер» — північний холодний вітер.*

⁴¹ *Калугин В.* *Струны рокотаху... Очерки о русском фольклоре.*— М., 1989.— С. 309. *Вар.:* «Астрахтир-птица», що сидить на «Сабрицких вратах» (пор. «Самватас» як паралельна назва Києва у Костянтина Багрянородного) у Києві (Собрание народных песен П. В. Киреевского.— № 7). Така назва (від основи — страх — (— старф —), безумовно, веде до ототожнення з «Страфиль-птицей» з Голубиною книги, про що свідчать й ідентичні атрибути.

⁴² *Lowmiansky H.* *Początki Polski.*— Т. 6, *cesz 1. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początków wieku XIV.*— Warszawa, 1985.— S. 101 et passim.

літтям двох синів померлого князя, підготовлений за традиційними уявленнями, аналогічними до руських.

Дослідження генезису будь-якого соціального інституту і за формою, і по суті є дослідженням ретроспективним — від розвиненої форми витоків. Тільки так, прослідковуючи його поступове «зменшення» й зрощення форм, можна вбезпечити себе від помилки у визначенні тієї майже непомітної у глибині віків точки, звідки почалося «зростання». Але розмотуючи цей «клубок», ми часто-густо з'ясовуємо, що непомітно для себе проминули кінець нитки: політичний інститут виникає немов би з нічого, за відомою античною приказкою — як «Бог з машини». Те, що знайдемо за всіма усталеними дифініціями аж ніяк не може бути визначено як «політичний інститут», бо власне «політичного» у цьому явищі ще не має. Постає проблема інституту й ритуалу, їх співвідношення, яка здається інколи тупиковою. Проте проблема ця не онтологічна, швидше — питання методології. Марні є спроби відшукати в історичній традиції той чітко окреслений момент, коли ритуальне дійство стає інституцією влади: завжди лишається момент, коли можна говорити, що ритуал вже не є ритуал, а інститут ще не є інститутом. Питання, власне, про смаки і відсотки.

Насправді, маємо справу з безперервною еволюцією, про яку так влучно, попри всю парадоксальність, сказав Гілберт Кійт Честертон: «Мораль розпочалася не з того, що одна людина сказала іншій: «Я тебе не вдарю, якщо ти не вдариш мене». Виконуючи обряд, люди знаходили моральну цінність. Вони не виховували хоробрості — вони боролися за святиню, і раптом — помічали, що хоробрі. Вони не виховували чепурності — вони обмивалися для вівтаря, і помічали, що чисті. Десять заповідей, які потім вподобало все людство, були просто військовим статутом, списком наказів, потрібних для того, щоб охороняти якусь скриньку на шляху через пустелю. Беззаконня було злом, бо ставило під удар ковчег. І лише тоді, коли один день відвели Богові, з'ясувалося, що людина може відпочити раз на тиждень»⁴³.

А. П. Толочко

К ПРЕДЫСТОРИИ «РУССКОЙ ЗЕМЛИ» XI—XIII вв.

В 1054 г. завещанием Ярослава Мудрого был создан такой порядок владения, при котором вся полнота государственной власти оказалась в руках трех старших его сыновей — Изяслава, Святослава и Всеволода. Политическая гегемония «триумvirата» Ярославичей справедливо объясняется тем фактом, что они разделили между собой «Русскую землю», господствующее ядро Древнерусского государства. Считается, что полицентризм Русской земли впервые и был установлен завещанием Ярослава. Однако, есть основания считать, что трехчастная структура Русской земли — явление гораздо более древнее, чем середина XI в. При этом, существование трех центров — Киева, Чернигова и Переяславля — нельзя объяснить ни исходя из этнических процессов IX—XI ст., ни из политической истории. В то же время, в украинском и белорусском фольклоре сохранились тексты, которые связывают полицентризм Русской земли с трюичной моделью социального устройства. Это дает основания рассматривать трехчастную структуру Русской земли в духе «трифункциональной теории», предложенной Жоржем Дюмезилем. Триумvirат Ярославичей находит полную аналогию в идее «троецарствования», характерной для скифов. Как известно, идеологическим обоснованием института «троецарствования» был изложенный Геродотом миф о разделе государства между тремя сыновьями Таргитая — Липоксаем, Арпоксаем и Колаксаем. Аналогичные этнологические мифы существовали и на Руси. Это предание о трех братьях — Кие, Щеке и Хориве, основателях Киева, и знаменитая легенда о призвании трех братьев-варягов — Рюрика, Синеуса и Трувора. Идея «троецарствия» как идеального государственного устройства существовала на Руси и после принятия христианства, получив санкцию в библейской традиции о разделе мира между тремя сыновьями Ноя — Симом, Хамом и Иафетом.

⁴³ Честертон Г. К. Есе // Філософська і соціологічна думка.— 1990.— № 1.— С. 58.

ON PREHISTORY OF THE «RUSSIAN LAND» OF THE 11th-13th CENTURIES

According to the testament of Yaroslav the Wise in 1054 the absolute state power was concentrated in hands of his three elder sons: Izyaslav, Svyatoslav and Vsevolod. They divided the «Russian Land», a ruling kernel of the Old Russian state, among themselves, which provided the political hegemony of their «triumvirate». It is considered that it was Yaroslav's testament which had first established polycentrism of the Russian Land. But there are grounds to think that the three-part structure of the Russian Land dates back to the time more ancient than mid-eleventh century. In this case existence of three centres—Kiev, Chernigov and Pereyaslavl—can be explained neither proceeding from the ethnic processes of 9-11th cent. nor from the political history. At the same time the Ukrainian and Byelorussian folklore retains certain texts which associate polycentrism of the Russian Land with a ternary model of social organization. This gives reasons for considering the three-part structure of the Russian Land as the «three-function theory» proposed by George Dumessil. Triumvirat of Yaroslavichi (Yaroslav's sons) is completely analogous to the idea of «triple reign» characteristic of Scythians. As is known, the institute of «triple reign» was ideologically backed up by a myth told by about division of the state among three sons of Targital: Lipoxai, Arpoxai and Cholaxai. Similar etiological myths existed in Rus as well: a legend about three brothers—Kiy, Shchek and Khoriv—the founders of Kiev and the well-known legend about a summon of three brothers-Varangians: Rurik, Sineus and Truvor. A thought of the «triple reign» as an ideal state system existed in Rus after adoption of Christianity being sanctified in the biblical tradition of the world division among three sons of Noah: Sim, Ham, Japhet.

Одержано 04.04.90

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОНИЗЗЯ ДНІПРА

А. О. Козловський, В. Є. Ільїнський

Праця присвячена сучасному стану археологічних пам'яток запорозького козацтва в Пониззі Дніпра. Приведені дані про археологічні дослідження останніх років на о. Хортиця і на території Кам'янської Січі.

Останнім часом зростає інтерес до минулого України, особливо до історії запорозького козацтва. Ряд нових досліджень, які спираються на аналіз писемних джерел, однак, зосереджується на політико-воєнних аспектах діяльності козацтва, а його соціально-економічній організації приділяється значно менше уваги. Та й у наявних писемних джерелах ці питання відбито недостатньо, тож для їх вирішення доцільно ширше залучити археологічні дані.

Наприклад, щодо часу й основи виникнення козацтва. Виходячи з писемних джерел, точної відповіді ми не маємо. Але з археологічних даних нам відомо, що на берегах Дніпра і на його островах уже в давньоруський час було досить багато поселень (близько 60 пам'яток). Дослідники схиляються до того, що вони належали бродникам, спосіб життя яких має багато спільних рис з козацтвом¹.

Раніш існувала думка, що населення на цій території було повністю знищено під час татаро-монгольської навали і тут утворилося

¹ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.).— К., 1975.— С. 190; Козловський А. О. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 70.